
**АВТОРСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ У ФОРМАТІ
ЗБІРКИ ЕСЕЇВ: ОСОБЛИВОСТІ КОМПОЗИЦІЇ**

Шевченко Т. М.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-425-2-10>**ВСТУП**

Есей як активна продуктивна дискурсивна практика в європейських літературах в епоху постмодерну цілком претендує на окремий статус уналежнення й відокремлення в родо-жанровій системі художніх творів, адже слабко вписується в літературознавчі канони й століттями закорінені жанрові традиції. Зародившись у Франції, есей протягом кількох століть швидко завоював європейські та американські терени. У подальші періоди розвитку літератури інтерес до есеїстичної творчості то збільшувався, то пригасав у силу різних обставин, однак не зникав зовсім.

Проявляючись з різним ступенем інтенсивності у той чи той періоди європейської історії та культурної ситуації, на початку XXI століття есей стає твором, що виходить на авансцену філософських і літературних практик. Неабиякий інтерес до есею серед українських письменників-постмодерністів к. XX – початку XXI ст. зумовлений низкою чинників, головні з яких – це політичні обставини здобуття Незалежності, подій 2004 та 2013-2014 рр., гібридної війни, повномасштабного вторгнення, а також посилений інтерес до особистості, звільненої від тиску тоталітарного минулого та такої, що шукає чинники власної ідентичності наприкінці XX – на початку XXI ст. в контекстах європеїзації. Наприклад, відомий український письменник Тарас Прохасько вважає, що його спонукала до есеїстичного письма війна: «Моє радикально невоєнне писання виросло з відчуття незгоди з війною, зятягості писати те, що найменше її нагадує. Мої есеї є свідомо складними й ускладненими. Я не хочу погодитися з тим, що війна забере у нас все, зокрема і спроможність писати складно, писати не про війну і суб'єктивно. Ядром мого писання є відкриття: кожен, хто є на війні, хто пише, може писати, не може чи вже ніколи не напише, – є суб'єктом, який має складні світи в собі. Ми не можемо віддати ці світи війні»¹.

¹ Колегіна Н. Юрко Прохасько про есеїстику та пам'ять. URL: <https://pen.org.ua/yurko-prokhasko-pro-eseyistyku-ta-pam-yat> (дата звернення 1.02.2024)

Звісно, у кожного з авторів свої причини уваги до есею як дискурсивної практики, однак він став стійким форматом сучасної письменницької творчості, що має свої ієрархії і градації. Передусім, есеї формуються в одноосібні і колективні збірки, які еднають авторів-однодумців і водночас читачів. Приклад цього – колективні збірки есеїстики, видані в часи Революції гідності на кшталт «Свромайдан: хроніка відчуттів» чи надруковані 2022 року: «Війна. 2022», «Ода до радості» тощо. Одним із популярних форматів ансамблевого єднання есеїстичних текстів у сучасній українській літературі є формат авторської енциклопедії, який ще не був об'єктом наукового осмислення. Зупинимося на його особливостях детальніше.

1. Феномен збірки есеїв як авторської енциклопедії

Основний формат існування есеїстичних колекцій у сучасній українській літературі – збірка. Есеї укладаються автором у колекції одножанрових текстів, і саме в такому форматі такі твори краще сприймаються читачем. Саме в контекстній формі письменницький есей набуває нового статусу, виявляє нові грані смислів, стає більш читабельним, затребуваним, впливовим, адже передбачає відсилання до таких же форм і зв'язків у площинах культурного співчуття: внутрішньому, зовнішньому, наскрізному. Велика кількість збірок есеїв – стійка прикмета сучасної української літератури, якої вона не знала перед цим. Це, зокрема, принципово вирізняє українську літературу початку ХХІ століття від попередніх етапів її розвитку: есеї, нарівні з іншими традиційними родо-жанровими формами, утворює її сучасне обличчя. Певні підвалини цих процесів були закладені Ю. Андруховичем: митець, який першими новелами («Зліва, де серце», «Королівські лови» тощо), романами «Московіада» і «Рекреації», збірками віршів «Небо і площі», «Середмістя» задав новий вектор українському письменству, до певної міри запровадив і свою модель есеїстичної збірки в «Дезорієнтації на місцевості» (1997). Ця модель передбачає друк поодиноких есеїв на різних платформах, їх накопичення, систематизацію, відбір і віднайдення власних чинників оцінювання в сукупності, оформлення в окреме видання. Така практика була активно підтримана іншими митцями сучасності. Більше того, есей для багатьох став провідним жанром письменства і збірка стала провідною формою авторської презентації в літературі. Ось, приміром, як про свої вподобання сказав М. Рябчук: «Перепробувавши в житті кільканадцять професій, зокрема й літературних, я дійшов запізнілого висновку, що моїм основним, найпевнішим, найбільш “сродним”, як сказав би Сковорода, жанром є есей. Це підтверджують і ті друзі, смакам яких я найбільше довіряю, натякаючи,

що варто було б зосередитися саме на цьому жанрі й залишити в спокої всі інші – як я це, зрештою, вже давно зробив і з прозою, і з поезією. (Втім, чесніше, мабуть, було б сказати, що це вони зробили зі мною)»².

Спершу есеї пишуться як одноосібні твори, і лише згодом автор укладає їх у збірку. Більшість есеїстичних збірок сучасності є незамкненими і незакритими структурами: це завжди рухоме сполучення текстів, близьких за тематикою, стилістикою, організацією, оприлюдненням тощо, придатне і до власних змін, і до трансформацій у межах міжтекстової цілісності. Відтак з огляду на чималий корпус текстів сучасної української літератури доцільніше говорити про ансамблеві есеїстичні утворення як умовне й динамічне явище, традиційне для постмодерних мистецьких реалій, адже тексти в них, за певних обставин, можуть бути переміщені, замінені, вилучені зовсім. Такий підхід був застосований ще автором самого жанру М. де Монтенем, і сучасні письменники-есеїсти у своєрідний спосіб розвивають ці традиції в нових умовах. Проте відкритість цієї структури не означає хаотичний характер її впорядкованості: внутрішня логіка компонування завжди прочитується, інша справа, що одразу наочно концептуалізувати її не видається можливим, адже така природа самого есею, котрий від часів своєї появи виявляє себе в інтенції постійно переростати власні межі, змінюючись і доповнюючись. Засади есеїстичного компонування, з огляду на масив текстів кінця XX – початку XXI ст., проявляється в певному контурі, схематизації, каркасі у вигляді ключового твору книги, на який накладаються інші авторські тексти, відтак їх можна замінити, перемістити за обставин збереження окресленого кістяка.

Отже, більшість есеїстичних форматів сучасності – це авторські збірки різних видів і типів. Серійний характер багатьох із них став ознакою їх продуктивності й читабельності³.

Авторська енциклопедія – один із можливих форматів есеїстичної збірки як ансамлевого об'єднання. Зазвичай, «авторською» називають книгу, повністю створену однією людиною: вона є автором текстів, ілюстратором, укладачем, редактором, а нерідко й верстальником і коректором. Це саме стосується і авторської енциклопедії, тобто довідкового видання, підготовленого і проілюстрованого самим автором, іншими словами книги, повністю підготовленої до друку однією людиною. Також у гуманітаристиці побутує поняття «авторського

² Рябчук М. Лексикон націоналіста та інші есеї. Львів : Видавництво Старого Лева, 2021. С. 7.

³ Детальніше про це: Шевченко Т. Есеїстика українських письменників як феномен літератури кінця XX – початку XXI ст. : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 305–402.

словника», у якому «в доцільній формі узагальнюють факти лінгвальної практики творчих особистостей (зокрема літераторів, публіцистів, філософів)»⁴, тобто джерельну базу такого видання складає ідіолект певного літератора, його мовотворчість. Однак у сучасній українській літературі останнім часом набули популярності видання, у яких автор згрупував власні есеїстичні твори за певним принципом, уклав їх у замкнену систему, наприклад за абеткою, назвав книгу «лексиконом» чи «енциклопедією» і в такий спосіб запропонував читачеві оригінальний художній продукт. Іншими словами, ідеться про варіант збірки есеїв як продуктивного сучасного ансамблевого об'єднання одножанрових текстів⁵, котрий стає дедалі популярним. Отже, під авторською есеїстичною енциклопедією варто передусім розуміти твори, написані в інтимно-міркувальному ключі і згруповані за алфавітним чи іншим принципом, наприклад, ідеографічним, самим автором. Перелік того, що осмислює автор, є винятково його прерогативою. Тезаурус формує сам автор, і кожне з обраних понять отримує виняткове авторське потрактування. Контент цього тезаурусу може бути найрізноманітніший: міста, країни, постаті, тварини, книги, історичні події, абстрактні поняття на кшталт «Червоний ліхтар», «Сад», «Синтаксис» у В. Махна чи «Майдан 2.0» чи «Правий марш», «Транзит» у М. Рябчука. Причому в самих текстах можуть мати місце ментативи, украй далекі від того, що таке ліхтар, сад, перетин, музичний жанр чи певний розділ мовознавства тощо. У таких авторських об'єднаннях годі шукати традицій наукового стилю поважних наукових енциклопедій і словників, сповнених точності, наповнених датами, іменами, поняттями тощо. Ідеться про есеїстику, яка «має структуру поетичну, вона рухається в метафоричний спосіб»⁶, твори, у яких автор оперує «не образами й метафорами, а асоціативними думками, враженнями», тексти, у яких «важливе поєднання ... двох сфер – художності і мислення»⁷. По суті, за структурою така книга мало чим відрізняється від «Проб» М. де Монтеня, хіба що французький мислитель унікав абеткової впорядкованості і групував твори, по суті, спорадично. Звісно, у таких збірках не доводиться говорити про терміни, дефініції чи поняття, швидше про есеми – образи-поняття (за М. Епштейном) чи

⁴ Гливінська Л. К. Авторський словник: до питання про категорійну специфіку й теоретико-прикладну значущість. Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. 2013. Вип. 9. С. 103–110.

⁵ Шевченко Т. Есеїстика українських письменників як феномен літератури кінця ХХ – початку ХХІ ст.: монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 325.

⁶ Микола Рябчук та Андрій Бондар: «Есеїстика – це віддушину». URL: <https://starylev.com.ua/news/mykola-ryabcuk-ta-andriy-bondar-eseistyka-ce-viddushyna> (дата звернення 1.02.2024)

⁷ Там само.

поняття, яким дається авторська ментативна характеристика. Наприклад, у збірці «З голосних і приголосних» В. Махна читаємо: «*Індикоплевст*. Ім'я Косьми Індикоплевста прив'язане не тільки до «Християнської топографії» як раннього середньовічного тексту, у якому описано космогонію, уявлення про землю, теологічні дискусії та власне подорожі. Індикоплевст – це метафора подорожі, що віддавна рухала і розвивала людську цивілізацію. Усі географічні відкриття, війни, торгівля чи работоргівля, – це наслідок отого бажання вийти за межі. Це були спонуки до бачення, освоєння та опису нових просторів із морями-океанами та горами-долами, а тоді, в часи Індикоплевства, зрідні новому мисленню про довоколишній світ, бо бачити – бачили, а от описати його вдалося не кожному»⁸. Або у книзі «Лексикон інтимних міст» читаємо у розділі «*Барселона, 2006*»: «Я довго розглядаю мапу Барселони і в її геометрично правильному, розкресленому ледь не на абсолютно рівні квадратики просторі ніяк не можу знайти вулицю Мунтанер. Навіщо вона мені потрібна? Здається, лише для того, щоб якось почати. На вулиці Мунтанер, 462 міститься будинок, до якого я неодмінно заходжу, буваючи в Барселоні. Зрештою, що таке “неодмінно”, коли бувати в Барселоні мені дотепер випадало лише двічі?»⁹. Як бачимо, тут лише умовні «заголовок», «дефінітивна частина» і «текстова частина» енциклопедичної статті, бо йдеться про виняткове авторське наповнення заявленого поняття. У таких текстах відбувається одночасна задіяність прозово-поетичної та художньо-рефлексивної творчості митця, наявний суб'єктивно-індивідуальний підхід презентації мислення, має місце вкрай особистісна, підкреслено «своя» презентація подій, явищ, предметів, топосів, персоналій тощо, акцент робиться на інтимності та приватності відтворення чогось, що, на думку автора, варте уваги. Обране для осмислення поняття / явище стає мислеорганізуючим центром есеїстичної творчості. Часто назва «словникової статті» подається метафорично: «Позасерійний Позаяк», «П'ять Андруховичевих абзаців», «Малкович завжди поруч», «Цей фантастичний Лишега» (у В. Неборака), «Dances with Wolves: про Джеймса Мейса», «Кінець однієї епохи», «П'ять пісень про Лишегу», «Без Богдана» (у М. Рябчука). Єднає всі ці тексти чітко виражена авторська позиція, яка тягнє над усім, про що б не писав митець: про художні твори, письменників чи болочі питання сьогодення. За усіма цими наративами та сентенціями читач може спостерігати як ззовні, так і внутрішньо, подекуди приміряючи на себе

⁸ Махно В. З голосних і приголосних. Енциклопедичний словник імен, міст, птахів, рослин та усілякої всячини. Київ : Yakaboo Publishing, 2023. 384 с.

⁹ Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики. Київ : Meridian Czernowitz, Майстер книг, 2011. 480 с.

сказане й усвідомлене автором, долучаючись до осмислення переданого словами чи відкидаючи запропоноване ним, однак не оминаючи зовсім.

Умовно авторські ансамблі, що укладено за абетковим чи іншим принципом, можна назвати «есеїстичним лексиконом», адже саме слово «лексикон» часто фігурує в назвах авторських збірок есеїв, укладених авторами: «Лексикон інтимних міст» Ю. Андруховича, «Лексикон націоналіста та інші есеї» М. Рябчука, «Лексикон А. Г.» В. Неборака. Слово «лексикон» зустрічається і в інших прозових колекціях, у яких есеї є лише одним із творів поліжнарової збірки: «Лексикон таємних знань» Т. Прохаська. Інколи в назву додається присвійний займенник «мій», традиційний для есеїстичних творів і збірок есеїв: «Моя Шевченківська енциклопедія» Л. Ушкалова, «Мої серед чужих» О. Бойченка (порівняймо: «Мій Шевченко» М. Гримич, А. Куркова, Ю. Макарова, Є. Кононенко, Л. Дереша, «Моя Леся Українка» Н. Зборовської, «Моя р-р-революція» О. Гавроша, «Мій Близький і Далекий Схід» Г. Пагутяк, «Моя Європа» А. Стасюка та Ю. Андруховича).

Тут варто загадати, що елементи абеткового погрупування есеїстичних текстів, котре трапляється найчастіше, можна знайти і в інших збірках, наприклад, «Канатоходці» С. Процока, і в окремих есеїстичних циклах Г. Пагутяк чи В. Габора тощо. Важливо також відмітити, що навряд чи автори свідомо пишуть есеїстичні тексти, наперед знаючи, що вони будуть об'єднані під спільним дахом за певним принципом впорядкування. Швидше за все йдеться про несистемне написання текстів, котрі лише згодом вирішено буде згрупувати, і автор, не довго думаючи, у який спосіб це краще зробити, пішов за традиційним правилом впорядкування енциклопедій – алфавітним чи ідеографічним.

Прикметно, що слово «лексикон» міцно закріпилося за українськими енциклопедіями ще в давнину: перший словник української мови також називався «лексикон»: це була книга Памви Беринди «Лексіконъ славенноросскій і именъ тълкованіє», яку автор збирав майже тридцять років, як і М. де Монтень, продовжуючи вносити корективи у свою роботу навіть під час друку.

Абетковий принцип есеїстичного об'єднання, названого «лексиконом» чи «моєю енциклопедією», трапляється найчастіше. І тут йдеться не просто про алфавіт як зручний принцип презентації власної есеїстики. Мовиться про певну авторську модель світу, топологічну і хронологічну, яка одночасно є ім'ям світу, кожна літера тут уявляється першоелементом світобудови, котрий займає фіксоване місце, сам алфавіт як упорядкований набір знаків відображає світовий порядок¹⁰.

¹⁰ Див. : Toporow W. Miasto i mit / wybrał, przełożył i wstępem opatrzył Bogusław Żyłko, Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria, 2000. 257 s.

Згадаймо у цьому сенсі відому філософську працю Г. Сковороди «Розмова, звана Алфавіт, або Буквар світу», де слово «алфавіт», вживається передусім у значенні «впорядкування», «система». Сама праця написана й укладена Г. Сковородою, як вважають дослідники, під впливом «Алфавіту» Ісаї Копинського та «Алфавіту» Іоана Максимовича, у яких ідеться про об'єднання як сукупність текстів, розміщених у певному усталеному порядку¹¹.

Ідеографічний принцип укладання авторських енциклопедій трапляється рідше. Такий довідник формується за «ономасіологічним принципом, від поняття до слова. Входом до словника є синоптична схема – система концептів, або понять, що узагальнюють значення великих груп слів»¹². У випадку з енциклопедією-збіркою есеїв мова йде про погрупування текстів у блоки за тематичним чи іншим принципом відповідно до авторського задуму. Приміром, О. Бойченко свою книгу есеїв «Мої серед чужих» згрупував у такі блоки: «Кілька орієнтирів», «Близький світ», «Старий світ», «Дитячий світ», «Далекий світ», «Інший світ» тощо.

2. Композиційна організація есеїстичних лексиконів

Авторські есеїстичні лексикони в сучасній українській літературі мають свої певні закономірності. Серед них – композиційна організація видання. У форматі лексикону важливим є як власне змістове наповнення – самі есеї, так і зовнішнє їх оформлення: зміст, передмова, післямова, анотація, обкладинка, коментарі, примітки тощо. Усі ці елементи є маркерами структуривання, бо формат есеїстичної енциклопедії передбачає системність сприйняття тексту, тобто догичність конкретного твору до інших, його чітке позиціонування в сукупності з іншими творами, легкий доступ до твору в системі пошуку. У читача має скластися враження, що він тримає в руках справжній «словник»: за певними правилами впорядковане видання з вичерпною інформацією. І лише згодом він, читач, відкриє для себе світ авторських сентенцій, наповнених індивідуально-авторським сприйняттям дійсності, оформленим в образах та есемах. Наприклад: «*Ольга Токарчук, якої нам бракує...* Письменниця володіє даром очуднювати. Кому яке діло, що там діялося на Вроцлавському Плоскогір'ї декілька років тому і чи діялося воно насправді, і чи перейменовано для збереження приватності ключових учасників подій? А починаєш читати – і не можеш відірватися.

¹¹ Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарії. Харків : Майдан, 2004. С. 311.

¹² Середницька А. Я. Ідеографічний словник дієслів переміщення як засіб представлення системності лексики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2015. Вип. 15(1). С. 64.

І в якусь мить розумієш, що Яніна Душейко – не така вже й далека родичка Маленького Принца Антуана де Сент-Екзюпері»¹³.

Есеїстичні лексикони загалом мають більш-менш однакову структуру. У більшості випадків вони мають двочленну назву, передмову (післямову), зміст, власне есеї, котрі виконують роль словникових статей тощо.

У назві збірок, котрі є предметом нашого аналізу, має місце номінація жанру (формату) представлених творів, тобто у більшості випадків декларуються певні рамки, у межах яких доцільно сприймати твори: «Лексикон інтимних міст» Ю. Андруховича, «Лексикон А. Г.» В. Неборак, «Лексикон націоналіста та інші есеї» М. Рябчука, «Моя Шевченківська енциклопедія» Л. Ушкалова тощо. На думку І. Волковинської, «заголовок спрямовує очікування читача, формує горизонт сподівань... Вказівка на жанр не просто впливає на горизонт очікувань, а ще залучає читача до уявного витворення моделі твору на основі досвіду»¹⁴. Однак у збірках есеїстики, котрі претендують на статус авторських енциклопедій, частим є двочленний принцип номінування есеїстичного об'єднання. У другій частині назви, як правило, опредмечується авторська настанова укладання есеїстичної колекції чи окреслюється аудиторія, для якої енциклопедія буде корисна: «Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики», «Мої серед чужих. Читацький путівник для дітей старшого шкільного віку та молодшого студентського віку», «Моя шевченківська енциклопедія. Із досвіду самопізнання» тощо. У пояснювальній частині назви – обов'язковий акцент на особистісному погляді щодо осмислованих явищ, що властиве есеїстичному тексту: «довільний посібник» про інтимні міста, «із досвіду самопізнання», «енциклопедичний словник імен, міст, птахів, рослин та усілякої всячини». Приватно-інтимна інтенція збірки може бути закладена і в першій частині назви. Наприклад, назву «Лексикон А. Г.» В. Неборак розкодує сам же в одному з есеїв збірки: «А. Г.» – це псевдонім автора, «один із моїх персонажів – автор архіву», якому «приписують окремі вірші, які насправді написав я»¹⁵. Отже, важливо, що підзаголовок назви збірки пояснює та орієнтує щодо того, про що йтиметься в текстах. Він може й не бути перефразуванням основної думки заголовка, однак повинен підхоплювати й розвивати її, забезпечуючи читачів додатковою інформацією про особистісний погляд автора всієї книги.

¹³ Неборак В. Лексикон А. Г. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2015. С. 283.

¹⁴ Волковинська І. Травестування жанру через заголовок у «Дияболічних параболах» Порфирія Горотака. *Studia methodologica*. 2019. № 48. С. 6.

¹⁵ Неборак В. Лексикон А. Г. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2015. С. 24.

Часто збірки-авторські енциклопедії містять епіграфи чи присвяти, що рідко можна зустріти в традиційних довідкових виданнях. Скажімо, В. Неборак свою книгу присвятив українським волонтерам, а Л. Ушкалов – своїй дружині: «Присвячую дружині Олександрі – жінці, якою я дихаю». Видання можуть мати й епіграф, що рідко трапляється в традиційних довідниках. Наприклад, В. Махно обрав в якості мотто власного есеїстичного енциклопедичного словника слова Хорке Луїса Борхеса «Наша спадщина – увесь світ». Прикметно, що «Борхес» – один з есеїв книги В. Махна.

Однак усі без винятку есеїстичні лексикони містять передмови, адже саме в них розкривається і суть авторського тезаурусу, і особливості авторського методу розкриття тих чи тих понять. Передмова, як відомо, «функціональний елемент паратексту, що являє собою доповнення до завершеного літературного твору, якому властивий характер роздумів, особистих визнань та думок автора, висловлених щодо свого творіння»¹⁶. Передмова до збірки у своєрідний спосіб «прописує» метасюжет усіх подальших есеїв, виводячи їх на інший рівень художності. Передмова також інституалізує есеїстичний спосіб міркування і компоновання самих текстів, обраний автором як пріоритетний. Тут же автор може здійснити певні акценти щодо власної джерельної бази і тезаурусу загалом. Наприклад, у «Слові до читача» В. Махна читаємо: «У цій книжці своєрідне поєднання енциклопедичної форми, принаймні її абеткового компонента, з доволі вільною, якщо не сказати свавільною, інтерпретацією теми. Сухого академічного викладу я вирішив не дотримуватися, та й це не завдання письменника. Мені більше до густу вільніша манера подачі інформації, що, безперечно, може насторожити читача, який схопив це видання до рук, сподіваючись погамувати свою енциклопедичну спрагу»¹⁷.

Ю. Андрухович назвав свою передмову «інструкцією», і в ній не просто окреслює власний есеїстичний метод і художнє поле обраної урбаністичної обсервації, а й специфіку задіяного абеткового принципу погрупування текстів. Тут же він пояснив, що таке авторська енциклопедія: «Ця книжка мала бути енциклопедією. Звичайно ж – особистою, авторською, такою, що її пише одна людина. Тож за великим рахунком радше “енциклопедією”¹⁸. Тут же у вступі автор дає пораду, як читати

¹⁶ Сокол М. Комунікативні функції передмови як паратексту. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18499/35-Sokol.pdf?sequence=1> (дата звернення 14.02.2024)

¹⁷ Махно В. З голосних і приголосних. Енциклопедичний словник імен, міст, птахів, рослин та усілякої всячини. Київ : Yakaboo Publishing, 2023. С. 12.

¹⁸ Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики. Київ : Meridian Czernowitz, Майстер книг, 2011. С. 7.

власну «енциклопедію»: «У мене є ще одна, остання порада: читайте цю книгу, як вам заманеться, в цілком довільній послідовності, відкривши її на цілком довільній сторінці, неважливо!, з кінця, початку чи середини. Йдеться ж усе-таки про свободу – власне кажучи, заради неї я й писав усе, що трапиться вам на цих сторінках»¹⁹. М. Рябчук у власній «Передмові» мало зупиняється на змісті самих текстів, а більшою мірою зосереджується на жанрі, який обрав як пріоритетний: «Насправді добрий есей, як вірш, має тезу, антитезу і синтез (в ідеалі – катарсисний) і водночас, як роман, має власний сюжет, інтригу (інтелектуальну) і головного героя, яким є певна ідея, теза, що зазнає різних життєвих чи мисленевих випробувань, перевіряється з різних боків і в різних аспектах, і в підсумку все одно залишається відкритою й неостаточною. Есей (в ідеалі) – це чисте мистецтво, гра розуму, змагання ідей та інтерпретацій. Його мета – не довести ту чи ту істину, не утвердити нас у якомусь чіткому переконанні, а радше запропонувати модель постійного сумніву й пошуку, поглиблення власних уявлень про світ і про себе в ньому. В цьому сенсі есей завжди трохи іронічний, і так само (само)іронічним зобов'язаний бути автор. Щоразу, говорячи “так”, він готовий почути “але”. А якщо й не почути, то промовити це “але” самому»²⁰. Автор звертається у передмові до читача: «Сподіваюся, що більшість текстів цієї книжки будуть прочитані з цікавістю, а декотрі, може, навіть з приємністю – як вірш, як роман, як публіцистична стаття чи наукова праця»²¹.

У розділі «Замість передмови» «Моеї шевченківської енциклопедії» Л. Ушкалов зазначає: «У мого улюбленого філософа Сковороди є одне дивне слово: «все-на́-все». Так він перекладав по-нашому латинське *universum*. І книга, яку ви, дорогий читачу, тримаєте зараз у руках, – це «все-на́-все» Тараса Шевченка, коли хочете, його “абетка світу”. Не шукайте в ній ані академічної манери письма, ані позитивістської об'єктивності, ані постмодерної деконструкції... Ця книга – спроба самопізнання. Казав же колись Іван Дзюба: “Шевченка розуміємо настільки, наскільки розуміємо себе”. Не більше, але й не менше»²².

Як бачимо, усі передмови авторських есеїстичних енциклопедій єднає дві речі. По-перше, власна презентація того, що таке есеїстичний метод, підґрунтя того, чому тексти зібрано і згруповано, і, по-друге,

¹⁹ Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики. Київ : Meridian Czernowitz, Майстер книг, 2011. С. 13.

²⁰ Рябчук М. Лексикон націоналіста та інші есеї. Львів : Видавництво Старого Лева, 2021. С. 7.

²¹ Там само. С. 8.

²² Ушкалов Л. Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання. Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій 2014. С. 8.

апеляція до читача, окреслення в загальних рисах портрету того самого читача, який готовий розширювати власний тезаурус і разом з тим глибше занурюватись у творчість самого автора, якого через новий формат відкриває для себе по-новому. Цим самим автор-есеїст означає, що пропонуються твори, орієнтовані на читача-інтелектуала, здатного до самоаналізу і формування власних опіній, відбувається запрошення до альтернативної творчості літератора, готового продовжити авторські роздуми про сутність буття людини в сучасному світі в есеїстичний спосіб, та ще з претензією на системність, підтримати ідеологію активного втручання у все й завжди. Автор у своєрідний спосіб закликає до культурної співтворчості, хоч і не претендує на глибину і вичерпність. У той же час мимоволі змушує реципієнта співвідносити світогляд письменника-есеїста з власною системою цінностей, що для автора збірок є цінним. Ось як про це метафорично пише Ю. Андрухович: «Ця книжка – суміш, гібрид. І в жодному разі не користуйтеся нею для знайдення правильного шляху! Вона радше допоможе вам заблукати, пройтися манівцями і, може, розважитись, дезорієнтуючи на місцевостях»²³.

Після передмови в авторських енциклопедіях, зазвичай, іде зміст-перелік есеїстичних текстів, з яких можна укласти авторський тезаурус (він може бути і в кінці книги). Так, більшість словникових статей в енциклопедії Л. Ушкалова інтригують, адже одразу включається уява та формується асоціативний ряд щодо дотичності цих понять до долі і спадщини Т. Шевченка: «Квітка», «Китай», «Кінець», «Кіт», «Ковбаса», «Кокетство», «Коліна», «Комедія», «Комета», «Комплімент», «Конфуз» тощо. Перелік статей у В. Махна більше мірою опредмечений, однак викликає не меншу цікавість через різноманітність і строкатість запропонованих заголовків: «Кардинал і Карденаль», «Кіш», «Кропива», «Література і війна», «Маланюк», «Melancholia Hungarica», «Мілош», «Місіма». У Ю. Андруховича немає спеціального змісту-переліку, проте назви есеїв дуже часто заохочують до читання і з погляду географічного наповнення, і з погляду хронологічного уточнення: «Гайсин, 1984», «Грац, 2003, 2006», «Гуадалахара, 2008», «Ікс, 1970-1986», «Іглава, 2009». До слова, в переліку Ю. Андруховича чимало маловідомих і зовсім не відомих міст і містечок. Словникові статті М. Рябчука прикметні авторськими означеннями, котрі задають рамки авторським ментативам, про що читач одразу інформується: «Аттила, поет київський», «Богдан Сорока, оповідач історій», «Гловацький по-Ірванцівськи», «Жінка, яка шукає», «Лемко, спадко-

²³ Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики. Київ : Meridian Czernowitz, Майстер книг, 2011. С. 10.

емень Лема», «Микола Рябчук: незалежність як синдром» тощо. О. Бойченко пропонує одразу два змісти, котрі розміщує, відповідно, у різних частинах книги. Відтак перший більше схожий на традиційну ідеографічну енциклопедію, бо містить імена і прізвища, які зустрічаються у звичайних довідниках з усіма точностями традиційних заголовків енциклопедичних статей, а другий є авторською інтерпретацією запропонованих постатей, тож утілюється в есемах і образах. Відтак Сократ, Марк Аврелій, Імануель Кант і Сьорен К'єркегор іменуються як «Подвиг інтелектуала», «Філософ на троні», «Критичний класик» і «Бездітний батько», а Артюр Рембо, Гі де Мопасан, Генрик Ібсен, Кнут Гамсун перетворюються автором на «Проклятого над проклятими», «Любого друга читачів, особливо – читачок», «Паганатома патріотизму» і «Славу й ганьбу Норвегії» відповідно.

З усіх авторських есеїстичних енциклопедій, аналізованих нами, найбільш різномірною виглядає збірка В. Махна. Якщо Л. Ушкалов обирає все, що стосується власного розуміння Т. Шевченка, В. Неборак усього, що стосується літератури, літературознавства і критики, Ю. Андрухович того, що пов'язане з містами й мандрями, то енциклопедія В. Махна є «всякою всячиною», про що він сам декларує вже у назві. Тож сусідство Ремарка, Рубчака, Рюльфо з Павичем, Пандемією, Пеліканом і Письменником для В. Махна є природним, такою собі задекларованою еkleктикою, котра, зазвичай, нерідко властива есеїстичним письменницьким збіркам сучасності.

Основна частина авторських енциклопедій – власне есеї, у яких автори діляться власними опініями щодо заявлених понять. Наприклад, стаття Л. Ушкалова «АКТОР» починається в такий спосіб: «Не знаю, як ви, дорогий читачу, а я дуже люблю театр. Я люблю світло рампи, тьмяну темряву зали, голоси й рухи акторів, музику, костюми, декорації, маски, чарівні запахи, що їх ніколи не буває на гамірних вулицях мегаполіса... Шевченко теж дуже любив театр. Та ні! Він його просто обожнював. І як завзятий театрал поет чудово знав природу й секрети акторського ремесла...»²⁴.

Обсяг есеїв-словникових статей – довільний. Це може бути один абзац з чотирьох рядків («Снакієве, 2007, Ю. Андрухович), а може бути розгорнутий літературо-критичний опус з поділом на частини і підрозділи, рясно помережаний цитатами й прізвищами: «Польоти над узвозами сучасної української прози (Від роману-автобіографії до біографічного роману)», М. Рябчук), «Діти поразки. Диптих», О. Бойченко).

²⁴ Ушкалов Л. Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання. Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій 2014. С. 16.

Усі есеї є презентаціями авторської картини світу. Автор, звісно, може користуватися фактажем, проте фактажність – не самоціль літератора. Оцінювання, як і коментування, – важливий складник есеїстичних текстів, проте не є єдиною комунікативною стратегією, адже вона наповнюється й елементами тлумачення, стратегіями розвитку й заперечення тощо, хоча оцінювання й коментування – вихідні важелі, що рухають тексти авторських енциклопедій. Пропонуючи власний погляд на щось, есеїст надає перевагу імпліцитному оцінюванню: у такий спосіб осмислюване явище не має прямих вербальних маркерів та інтерпретується на підставі аксіологічної картини світу, але це аж ніяк не заважає виділяти концептуальні смисли тексту, наприклад, у Л. Ушкалова: талант, геніальність, інтелектуалізм, художність та естетизм творчості Т. Шевченка. Ще одна наочна ознака есеїстики авторських енциклопедій – активність коментування, яке, проте, не слід отожднювати з тлумаченням. Якщо тлумачення – це цілісна логічна і комунікативна структура, то коментування – це будь-який, насамперед, лексичний компонент чужого висловлювання, індіферентний щодо місця в структурі тези, до комунікативного ядра чи периферії висловлювання. Процес мислення при цьому репрезентується часто як пропозиція парадоксу і його пояснення. Есеїстичне коментування провокує до співвіднесення авторської системи знань і цінностей із системою знань читача. Наприклад, у статті «МУЗИКА» Л. Ушкалова читаємо: «А загалом, музика для Шевченка – це сама чарівність нашого життя. Пам'ятаєте, як він описував своє враження від виставки квітів? “Різноманітна зелень, купи свіжих розкішних квітів, музика, а на завершення чарів – юрби прекрасних, молодих і свіжих, як квіти, жінок”. Можливо, продовжуючи цей ланцюжок асоціацій, поет міг би сказати вслід за Каролом Шимановським: “Музика – це ніби запах культури в пору її цвітіння”²⁵.

Як і належить есеїстичній збірці будь-якого формату, центральна фігура авторської енциклопедії – саме автор: крізь призму його особистого досвіду читач долучається до процесу до-сотворення світу, намагаючись вловити точки дотику з реальністю чи позасвідомістю. Саме тому в окремих творах відбувається рефлексування не в координатах реально описаних подій, а таких, що створені уявою і на перший погляд далекі від дійсності. У таких есеях автор ніби привідкриває світ підсвідомості і дозволяє зазирнути туди читачеві, котрий отримує можливість спостерігати за тим, як власне народжується думка, як процес міркування перетворюється на образотворення та мислетворення, як фантазмагорія

²⁵ Ушкалов Л. Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання. Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій 2014. С. 335.

стає частиною реальності і навпаки. В інших традиційні, звичні, багато разів осмислені речі отримують абсолютно несподіване потрактування, прикметне парадоксальністю. Наприклад, у статті «Хороша росія» О. Бойченка читаємо: «Пояснювати можна по-різному, але факт залишається незмінним: протягом століть диференційованими ознаками росії є один із наймерзотніших у світі державний механізм та одна з найпотужніших у світі література, значною мірою зайнята глибоким аналізом мерзотності державного механізму. Складається враження, що росія задля того й існує, аби бути постійним об'єктом нищівної критики з боку хорошої літератури. Принаймні я особисто інших причин її існування вигадати не можу. Так чи ні, але на кожного свого Ніколая сама ж росія відповідає як не Лермонтовим, то, скажімо, Чадаєвим»²⁶.

Звісно, єдиною субстанцією всіх есеїв-статей авторської енциклопедії виступає автор, адже книга цікава саме його баченням певних речей, його власною системою цінностей, його ідіостилем, зрештою, його ментативами. Особистісний характер того, про що пише автор, власне, і вирізняє такі енциклопедії від звичайних довідкових видань, приваблює художністю. Книга цінна не так запропонованим впорядкуванням про щось, що важливе для автора, скільки його індивідуальною інтерпретацією того, що постало об'єктом обсервації. В есеях на задану тематику автор не просто означає свою присутність (топіку) та екзистенційне буття в його географічній, історичній, літературно-критичній, філософській тощо конкретиці, а, передусім, (само)ідентифікується, представляє власну систему мислительних координат як митця й людини, сконцентрувавшись у певних локаціях реальності. При цьому процеси самоідентифікації відбуваються на мистецькому, національному, соціокультурному, геопоетичному, ідеологічному, духовному рівнях, одночасно задіяних. Самоідентифікація через осмислення явищ дійсності – це, найперше, шлях митця до самого себе, до його самоствердження, ідентичності, буття як творчої особистості у сьогочасному світі. Тож про що б не писав автор у своїй енциклопедії, він найперше пише про себе, точніше про себе крізь зовнішню оптику. Ось у Л. Ушкалова читаємо: «ГІТАРА. За часів мого дитинства і юності, мабуть, кожен хлопець хотів навчитись грати на гітарі. Я, звісно, теж хотів і навіть трохи грав – то “бітлів”, то “жорстокі романси”... Моя стара-стара гітара ще й досі стоїть у кутку німим потвердженням Шевченкових слів «все йде, все минає». До речі, сам поет теж трохи вмів грати на гітарі...»²⁷.

²⁶ Бойченко О. Мої серед чужих. Читачький путівник для дітей старшого шкільного та молодшого студентського віку. Чернівці : Книги– XXI, 2017. С. 307.

²⁷ Ушкалов Л. Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання. Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій 2014. С. 126.

Тексти авторських енциклопедій засвідчують, що майстерність їх авторів полягає у вмінні відшукувати оригінальні інтерпретаційні ракурси для висвітлення, здавалося б, не раз озвучених у суспільстві тем і відомих постатей, а ще – пов'язувати ці теми з особистим досвідом, створюючи тим самим додатковий вимір сприйняття тексту. Про що б не писав автор, на сказане нашаровується його особистий досвід створення літературно-критичних та інших текстів, їх аналіз, автобіографічні складники, спогади, узагальнення про творчість, епоху, стиль тощо. Описане й осмислене отілеснюється письменником, котрий у представлених есеях випробовує себе в ролі критика, науковця, філософа, літератора, політолога, а в окремих випадках – і біолога, зоолога одночасно, демонструючи творчий хід мислення. Ось, приміром, у В. Махна читаємо: «*Чапля*. Плавний політ білої чаплі заворожує. Я споглядаю за нею у надвечірньому серпневому небі, аж поки вона розтане в небесній імлі. Можливо, ця увага до птахів – з отого кружляння бузків і мого викрикування: “Бузюк Никола – крутивсе довкола”; з наївної дитячої віри, що там, у вишині, птах мене чує, й тому кружляє. Чи блискавичні польоти ластівок перед дощем уздовж гостинця, а ви разом із ровесником намагаєтеся їх упіймати. Ластівки прошмигають над вашими головами і крізь невміло розставлені руки та знову летять з викрутасами. Їм, як і вам, подобається така гра»²⁸.

У більшості випадків есеїстичний стиль автора збірки-енциклопедії можна окреслити в такий спосіб: події, факти, які переповідаються, скеровують авторську думку, спрямовують вектор рефлексії, однак виступають другорядним елементом тексту. Текстам властива внутрішня діалогізація, тісний зв'язок між думками, які складають основу референтної зони. Рефлексія, міркування постають основою тексту, що визначає різноманітні комунікативні стратегії заперечення, коментування, доповнення, тлумачення, оцінювання. Есеї позначені підкресленою авторською присутністю, асоціативністю мовомисленневої діяльності, інтелектуалізмом, особливим непоспішливим ритмом розповіді, сугестією, складною синтаксичною організацією з цитатами, вільним переказом чужих ідей, відступами, екскурсами. Таким творам властива своєрідна плинність свідомості у процесі безпосереднього осмислення явищ буття. Тут усе-таки головне не предмети, явища, поняття, події, а їх осмислення, не постаті, а їх роль у житті й свідомості автора, не історії, ситуації, okazji, а їх задіяність в opinii, не буття, а його авторська інтерпретація, не дійсність, а її креативне конструювання есеїстом.

²⁸ Махно В. З голосних і приголосних. Енциклопедичний словник імен, міст, птахів, рослин та усялякої всячини. Київ: Yakaboo Publishing, 2023. С. 332.

ВИСНОВКИ

Отже, авторська енциклопедія у форматі збірки есеїв – продуктивна художня практика в сучасній українській літературі, прикметна своєю креативністю. Таке ансамблеве об'єднання можна розглядати як окремий варіант збірки есеїв, котрих чимало в літературі сучасності. Його головні особливості такі: групування одножанрових творів за алфавітним чи іншим принципом; перелік того, що стає предметом авторської обсервації, складає сам есеїст, тож джерельну базу словникового переліку найперше формують абстрактні поняття і явища. Збірка обов'язково містить передмову, у якій автор пояснює сутність змісту своєї есеїстичної колекції та принципи її укладання. Також доволі часто у цій вступній частині обґрунтовується вибір власне есеїстичного осмислення запропонованого переліку понять, тож авторські дефініції есеїстичного жанру варто шукати саме в цій частині. Зазвичай, у збірці є зміст, де читач може ознайомитися з усім контентом авторського тезаурусу, як у традиційних енциклопедіях.

Алфавітний принцип композиційної організації збірок переважає («Лексикон інтимних міст» Ю. Андруховича, «Лексикон А. Г.» В. Неборака, «Моя шевченківська енциклопедія» Л. Ушкалова, «З голосних і приголосних» В. Махна), хоча трапляються й колекції, у яких есеї згруповано за ідеографічним принципом («Лексикон націоналіста та інші есеї» М. Рябчука, «Мої серед чужих» О. Бойченка).

Слово «лексикон» у назвах збірок трапляється доволі часто. Якщо його немає в основному заголовку, зустрічається його авторський синонім у підзаголовку. Саме в цій частині уточнюється зміст художнього об'єднання: «З голосних і приголосних: енциклопедичний словник імен, міст, птахів, рослин та усіякої всячини», «Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду пізнання».

Важлива єднальна субстанція всіх есеїстичних енциклопедій – сам автор. Усі тексти колекцій позначені підкресленою авторською присутністю. Про що б не писав митець, він пише передусім про себе. У текстах головними є не предмети, явища, поняття, події, а їх осмислення, не постаті, а їх роль у житті і свідомості самого есеїста, не історії, ситуації, а їх ментативна презентація, не буття, а його індивідуально-авторська інтерпретація, не дійсність, а її художня інкрустація, опредмечена в образах і образах-поняттях.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано композиційні особливості авторських енциклопедій у форматі збірки есеїв як продуктивної художньої практики в сучасній українській літературі. Предметом вивчення

постали збірки Ю. Андруховича, О. Бойченка, В. Махна, В. Неборака, М. Рябчука та Л. Ушкалова. На підставі їх аналізу доведено, що таке ансамблеве об'єднання можна розглядати як окремий варіант збірки есеїв, котра є провідним форматом презентації цих творів у сучасній українській літературі. Окреслено головні особливості есеїстичних лексиконів: групування одножанрових творів за алфавітним чи іншим принципом; перелік того, що стає предметом авторської обсервації, складає сам есеїст; наявність передмови, у якій автор пояснює специфіку змісту своєї есеїстичної колекції та принципи її укладання; присутність змісту, у якому читач може ознайомитися з усім контентом авторського тезаурусу, як у традиційних енциклопедіях. У статті також проаналізовано заголовкові особливості есеїстичних лексиконів та образ автора як єдиної субстанції всіх творів есеїстичної колекції. Запропоновано поняття «есеїстичний лексикон» для окреслення специфіки формату авторської есеїстичної енциклопедії як збірки творів.

Література

1. Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики. Київ : Meridian Czernowitz, Майстер книг, 2011. 480 с.
2. Бойченко О. Мої серед чужих. Читацький путівник для дітей старшого шкільного та молодшого студентського віку. Чернівці : Книги– XXI, 2017. 320 с.
3. Волковинська І. Травестування жанру через заголовки у «Дияболічних параболах» Порфирія Горотака. *Studia methodologica*. 2019. № 48. С. 4-14.
4. Глівінська Л. Авторський словник: до питання про категорійну специфіку й теоретико-прикладну значущість. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2013. Вип. 9. С. 103–110.
5. Колегіна Н. Юрко Прохасько про есеїстику та пам'ять. URL: <https://pen.org.ua/yurko-prokhasko-pro-eseistyku-ta-pam-yat> (дата звернення 1.02.2024)
6. Махно В. З голосних і приголосних. Енциклопедичний словник імен, міст, птахів, рослин та усілякої всячини. Київ : Yakaboo Publishing, 2023. 384 с.
7. Микола Рябчук та Андрій Бондар: «Есеїстика – це віддушина». URL: <https://starylev.com.ua/news/mykola-ryabcuk-ta-andriy-bondar-eseistyka-ce-viddusyna> (дата звернення 1.02.2024)

8. Неборак В. Лексикон А. Г. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2015. 576 с.
9. Рябчук М. Лексикон націоналіста та інші есеї. Львів : Видавництво Старого Лева, 2021. 216 с.
10. Середницька А. Я. Ідеографічний словник дієслів переміщення як засіб представлення системності лексики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2015. Вип. 15(1). С. 64-66.
11. Сокол М. Комунікативні функції передмови як паратексту. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18499/35-Sokol.pdf?sequence=1> (дата звернення 14.02.2024)
12. Ушкалов Л. Григорій Сковорода: семінарії. Харків : Майдан, 2004. 776 с.
13. Ушкалов Л. Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання. Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2014. 602 с.
14. Шевченко Т. Есеїстика українських письменників як феномен літератури кінця ХХ – початку ХХІ ст. : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 584 с.
15. Шевченко Т. Топос митця у сучасній українській есеїстиці (за матеріалами збірки В. Неборака «Лексикон А. Г.»). *Проблеми сучасного літературознавства*. 2019. № 28. С. 165–175.
16. Toporow W. Miasto i mit / wybrał, przełożył i wstępem opatrzył Bogusław Żyłko, Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria, 2000. 257 s.

Information about the author:

Shevchenko Tetiana Mykolayivna,

Doctor of Philological Sciences, Professor,

Head of the Department of Ukrainian Literature and Comparative Studies

Odesa I. I. Mechnikov National University

2, Dvoryanska str., Odesa, 65082, Ukraine